

АЛИМОВ ОҚЛИДДИН

Таянч докторант, ТошДШИ

Энергетика хавфсизлигининг халқаро-сиёсий муаммолари

Аннотация. Мазкур мақолада бугунги энергетик вазият ва халқаро энергетика хавфсизлигини таъминлаш масалалари, замонавий босқичда энергетика хавфсизлиги муаммоларининг хусусиятлари ва унинг халқаро муносабатларга таъсири, энергетика хавфсизлигини таъминлашнинг сиёсий-ҳуқуқий, институционал асослари, давлатларнинг энергетика ҳамкорлиги ва дипломатияси, энергия ресурслари манбаларини диверсификациялаш масалалари, бугунги кунда энергетика хавфсизлиги олдидан турган долзарб масалалар ёритилган. Шунингдек, яқин ўн йилликларда халқаро майдонда кечадиган энергетик вазият борасида таҳлилий прогнозлар келтирилган.

Таянч сўз ва иборалар: энергетика хавфсизлиги, энергетика инқирози, энергетика стратегияси, миллий манфаат, энергетика дипломатияси, энергия ресурслари диверсификацияси, энергетика ҳамкорлиги.

Аннотация. В настоящей статье освещены актуальные вопросы, касающиеся энергетической ситуации и обеспечения энергетической безопасности, специфика проблемы энергетической безопасности на современном этапе и ее влияния на международные отношения, политические, правовые и институциональные основы обеспечения энергетической безопасности, а также вопросы энергетической дипломатии государств, диверсификации энергоресурсов, актуальные проблемы, стоящие сегодня перед энергетической безопасностью. Кроме того, были сделаны аналитические прогнозы об энергетической ситуации на международной арене в течение следующих десятилетий.

Опорные слова и выражения: энергетическая безопасность, энергетический кризис, энергетическая стратегия, национальный интерес, энергетическая дипломатия, диверсификация энергоресурсов, энергетическое сотрудничество.

Abstract. This paper highlights current issues related to the energy situation and energy security, specificity of the problem of energy security at the present stage and its impact on international relations, the political, legal and institutional framework for ensuring energy security, as well as issues of energy diplomacy of states, issues of energy diversification, the current problems facing energy security today. In addition, analytical forecasts were made about the energy situation in the international arena over the next decades.

Keywords and expressions: energy security, energy crisis, energy strategy, national interest, energy diplomacy, diversification of energy resources, energy cooperation.

XXI аснинг бошида бутун дунё глобаллашув жараёни, ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларда ҳам ашё истеъмолининг ортиши, ушбу ресурсларнинг сайёрада нотенг тақсимланганлиги, айрим ҳудудларда иқтисодиёт ва аҳолининг жадал ўсиши билан боғлиқ бўлган энергетик муаммоларга дуч келди. Ҳозирги кунда жаҳонда ёқилғи-энергетика ресурсларига бўлган эҳтиёж катта бўлиб, бу кўрсаткич тобора ўсиб бормоқда. “Глобал энергия” мукофотини тақдирлаш бўйича Халқаро қўмитанинг раиси, Нобель мукофоти лауреати, академик Жорес Алферов таъкидлаганидек, “...бугунги кунда инсоният учун

энергетикадан кўра долзарб муаммо йўқ. Бизнинг цивилизацияни сақлаб қолиш бу муаммонинг ҳал этилишига боғлиқ»¹.

Бугунги кунда энергия омили барқарор ривожланишнинг энг қийин ечимларидан биридир. *Биринчидан*, энергия жамият ҳаётининг барча соҳаларига кириб борди ва ҳар қандай давлатнинг барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожланиши учун зарур шартлардан бирига айланди. Замонавий дунёда энергетика ресурсларининг мавжудлиги ва уларга эгалик, улардан самарали фойдаланиш ва узлуксиз таъминот жаҳон тараққиёти, қашшоқликни камайтириш, фаровонликни ошириш, аҳолининг маданий ва маънавий ривожланишида асосий омил бўлиб қолмоқда. Барқарор энергия таъминоти – халқаро тинчлик ва хавфсизликнинг муҳим элементи сифатида кўрилмоқда. *Иккинчидан*, хом-ашёнинг жадал суръатларда ишлаб чиқарилиши атроф-муҳитга салбий таъсир кўрсатмай қолмайди. Бу, ўз навбатида, экологик муаммоларни вужудга келтиради. Замонавий энергетика тизими асосан қазиб олинadиган ёқилғиларни ишлатишга асосланган, бу жаҳон энергия истеъмоли тузилмасида деярли 90%ни ташкил этади. Асосий энергия ресурслари нефть, газ, кўмир, маъданлар ва бошқа фойдали қазилмаларнинг мавжуд бўлган захираларининг тугаб бориши энергетика муносабатларини глобал миқёсда кескинлаштиради.

Углероддор ёқилғиларини қазиб олиш, ташиш ва уларнинг истеъмоли борасидаги алоқалар ривожининг сўнгги тенденциялари замонавий муаммолар ва халқаро ҳамжамият олдида турган долзарб масалалар ечимини тўлиқ таъминламайди. Назорат қилинмайдиган ишлаб чиқариш ва хомашё истеъмоли глобал хусусиятга айланди. Бу сайёрамизнинг ресурс салоҳиятига босимни ошириб, инсониятнинг барқарор ривожланишига таҳдид солади.

Дунё хом-ашё захираларининг тугашига тайёргарлик кўрмоғи керак. Нефть бир неча ўн йиллар ичида, газ 70 йил ичида тугаши борасидаги башоратлар жўяли асосларга эга эканлигини унутмаслик лозим. Сайёрамизда кўмир нисбатан кўпроқ бўлиб, 300 йилгача етиши тахмин қилинади. Аммо унинг жадал истеъмоли атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва аҳоли саломатлиги билан боғлиқ жиддий экологик муаммоларни юзага келтиради. Мисол учун, бугунги кунда Хитой энергия эҳтиёжлари учун йилига 1,5 млрд. тонна кўмир ишлатиб дунёда кўмрдан энг кўп фойдаланадиган давлат бўлиб қолмоқда. АҚШ йилига 350 млн., Россия эса 80 млн. тонна кўмир истеъмоли қилади².

Келгуси ўн йиллик давомида қайта тикланадиган ва муқобил энергия манбаларига бўлган талабнинг ортиши билан бирга ёнилғи-энергия хом ашёси доминант роль ўйнайди. Анъанавий энергия хом ашёлари, айниқса, углеводородлар дунёда тенгсиз тақсимланганлиги боис аксарият ривожлан-

¹ Дефицита энергоресурсов нет: есть дефицит здравого смысла. Проблемы современной энергетики //Мировая энергетическая политика. 2003, № 5. – С. 36–40.

² Шафраник Ю. Беседа о ценах на нефть, иранском контракте и трубопроводе через Украину//«Международная жизнь», июнь, 2018. – С. 69.

ган мамлакатлар – асосий истеъмолчиларнинг ташқи қарамлиги ортиб боради. Ҳар қандай давлатнинг мавжудлиги ва ривожланиши учун аҳамиятга эга бўлган энергетика ресурслари маълум географик ҳудудларда, асосан, муайян давлатлар гуруҳлари ҳудудида жойлашган. Халқаро муносабатларнинг ривожланиши билан давлатлар ўртасида табиий бойликнинг тенг тақсимланмаганлиги қатъий иқтисодий ёки техник доиралар билан чекланмади, балки аста-секин халқаро муносабатларнинг муҳим элементига айланди.

Ишончли ва барқарор энергия таъминоти зарурати халқаро ҳамжамият олдида энергия хавфсизлигини таъминлаш муаммоларини энг муҳим масала сифатида қўйди. Энергия хавфсизлиги муаммоси ўтган асрнинг 70-йиллари ўрталарида пайдо бўлган бўлса-да, жаҳон ҳамжамияти ХХI асрнинг бошларига қадар ҳал этиш ва коллектив битимларга эришиш борасида умумий ёндашувларни ишлаб чиқа олмади. Фақатгина 2006 йил ўрталарига келиб “Қатта саккизлик” раҳбарларининг саммитида энергетика хавфсизлигини таъминлашдан манфаатдор барча мамлакатлар ўртасида мулоқотнинг бошланиши бу борадаги муҳим қадамлар бўлди. Саммитда, мамлакатларнинг барқарор ривожланиши, асосан, энергетика хавфсизлигига эришиш ва энергия хавфсизлигини таъминлаш давлатларнинг кенг кўламли вазифасига айланиши белгиланди.

Ҳозирги кунда халқаро ҳамжамият томонидан халқаро ҳукукий ҳужжатлар: халқаро декларациялар, конвенциялар, протоколлар, шартномалар, битимлар ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича мавжуд бўлган қатор бошқа ҳужжатларда халқаро энергетика хавфсизлигини таъминлаш тизимини шакллантиришнинг ҳукукий асослари яратилган. Шу билан бирга, энергетика хавфсизлигини таъминлаш соҳасидаги халқаро-ҳукукий ҳамкорликни тартибга солиш тизимли характерга эга эмас, халқаро энергетика хавфсизлиги масалалари халқаро ҳукукий ҳужжатларда етарлича акс эттирилмаган. Халқаро муносабатларнинг замонавий босқичида энергия хавфсизлигини таъминлаш соҳасидаги ҳамкорлик давлатлараро муносабатларда тобора муҳим аҳамият касб этмоқда. Бугунги долзарб вазифа ишлаб чиқарувчи мамлакатлар, истеъмолчи давлатлар ва транзит мамлакатлар манфаатларини ўзаро мувофиқлаштиришдан иборатдир. Халқаро ҳамжамият ривожланишининг ҳозирги тенденциялари халқаро энергетика хавфсизлигини таъминлаш соҳасидаги ҳамкорлик муаммоларининг долзарблигини оширади. Замонавий шароитда давлатларнинг барча даражадаги кенг халқаро ҳамкорлигисиз энергетика хавфсизлигини таъминлаш мумкин эмас, чунки мавжуд муаммоларнинг кўпчилигини фақат миллий воситалар ва механизмлар ёрдамида ҳал этиш мушкул. Бугунги дунёда халқаро муаммоларни ҳал этиш халқаро муносабатларнинг мукамал тизимини яратиш учун комплекс ёндашувларни талаб қилади. Ўзининг долзарблигига қарамай, нафақат иқтисодий, балки сиёсий аҳамиятга эга бўлган ҳолда, кўпинча энергетика хавфсизлиги масалалари етарли даражада аморф кўринади ва концептуаллаштириш,

конкретлаштиришни талаб этади¹. Глобал миқёсда энергия муаммолари тушуниш ва шарҳларнинг хилма-хиллиги билан ажралиб туради. Халқаро энергия хавфсизлигини таъминлаш масалалари юзасидан мунозаралар халқаро даражадаги ягона ёндашув ишлаб чиқилмагунча давом этаверади. Инсониятнинг келажаги унинг бугун қандай энергия билан таъминланишига, халқаро энергетика хавфсизлиги борасидаги дунё ҳамжамиятининг саъй-ҳаракатларига боғлиқ².

Халқаро энергетика хавфсизлигини таъминлаш соҳасидаги ҳамкорлик жараёни давлатлар ўртасидаги консенсусни аниқлаш ва ушбу соҳадаги давлатлараро муносабатларни мувофиқлаштириш мақсадида давлатлар ўртасидаги боғловчи бўғинга айланмоғи лозим.

Сўнгги йиллардаги воқеалар ва тенденциялар энергия ва хавфсизлик ўртасидаги узвий боғлиқликни англашни кучайтирди. Илгарилари, бу соҳадаги тадқиқотлар асосан энергия таъминоти хавфсизлигига қаратилган ва асосан иқтисодий жиҳатлари ўрганилган. Ҳозирги кунда энергетика муаммолари турли фанларни қамраб олиб, энергетика соҳасидаги халқаро ҳамкорлик масалалари сиёсий, иқтисодий, экологик, ижтимоий ва халқаро жиҳатларга тааллуқлидир.

Халқаро энергетика агентлиги (IEA) ҳисоб-китобларига кўра, бугунги кунда сайёрамызда 1,4 миллиард киши, яъни, жаҳон аҳолисининг 20 фоизидан кўпроғи электр энергиясига эга эмас. Уларнинг аксарияти қишлоқ жойларида, Африка, Ҳиндистон ва бошқа ривожланаётган Осиё мамлакатларида истиқомат қилади.

“Ривожланаётган” (Шарқий, Жануби-Шарқий ва Марказий Осиё, Яқин Шарқ ва Лотин Америкаси ҳудудлари) деб таснифланадиган мамлакатларда аҳолининг ўсиши ва иқтисодий ривожланишнинг тез суръатлари энергетик вазиятни янада мураккаблаштиради. Ушбу жараёнлар ривожланаётган мамлакатлар аҳолисининг истеъмол стандартларини индустриал ва пост-индустриал жамиятларнинг инкирозга қарши стандартларига босқичма-босқич яқинлашиши билан бирга кечмоқда. Замонавий Ғарб истеъмол маданиятининг асосида энергетика (аниқроғи арзон нефть) туриши ҳисобга олинса, “фаровонлик географияси” ўзгариши билан “жаҳон энергия истеъмоли харитаси” ҳам ўзгаради. Ривожланаётган мамлакатларга нафақат асосий ишлаб чиқариш марказлари, балки аста-секинлик билан энг катта истеъмол марказлари ҳам кўчиб ўтиб, Европа ва Шимолий Американи сиқиб чиқаради. Яқин Шарқ минтақаси ишлаб чиқаришда ўз етакчилигини мустаҳкамлайди ва Шарқий ҳамда Жануби-Шарқий Осиё ҳудудлари жуда катта ўсиш потенциаллини сақлаган ҳолда истеъмолчи сифатида етакчи мавқега эга бўлиб боради³.

¹ Кокошин А.А. Международная энергетическая безопасность. – М., 2006. – С. 3.

² Лахно П.Г. Энергия, энергетика и право // Энергетическое право. [Электронный ресурс]. 2006. № 1.

³ Деденкулов А.В. Проблема энергетической безопасности в начале XXI в.: вызовы и возможности // Свежий взгляд. (<http://imi-mgimo.ru/ru/svezhij-vzglyad.html>).

Мутахассислар фикрича, яқин келажакда энергия истеъмолида муқобил энергия манбаларининг улуши ортиб боради, бу соҳада инқилобий ўзгаришлар юз бермайди. Консерватив сценарийларга кўра, дунёдаги “энергетик раццион” асосан углеводород хом ашёсидан ташкил топади ва тахминан куйидагича кўринишга эга: нефть – 28%, табиий газ – 25%, кўмир – 22%, қайта тикланадиган энергия манбалари – 18%, атом энергияси – 7%¹.

Шундай қилиб, замонавий босқичда энергетика хавфсизлиги муаммоси сиёсий, геосиёсий, ижтимоий-иқтисодий, экологик, илмий-техникавий, гуманитар, маданий ва маънавий ўлчовларга эга бўлиб бормоқда.

Прогнозларга асосланган ҳолда, келгуси икки ўн йиллик давомида кечадиган глобал энергия хавфсизлигини таъминлашнинг ўзига хос энг долзарб “оғриқли нуқталари”ни ажратиш кўрсатиш мумкин:

- нефть ва бошқа қазилма ёқилғалар захираларининг чекланганлиги (“нефть тифизлиги” муаммоси);

- ташқи энергия манбаларига қарама-қарши;

- геосиёсий ўлчовлар аҳамиятининг ошиши;

- кўплаб ривожланаётган мамлакатлар (Хитой, Ҳиндистон ва бошқалар)нинг энергия соҳасида тез ўсиб бораётган эҳтиёжлари фонида “Энергия қашшоқлиги”;

- экологик, хусусан, иқлим муаммолари;

- қайта тикланадиган энергия ва ноанъанавий ёқилғиларни ривожлантириш муаммолари;

- иқтисодий самарадорлик ва дунё аҳолисининг ўсиши ўртасидаги зиддият.

Уларнинг ҳар бирига янада батафсил тавсиф бериш мақсадга мувофиқ.

1) Нефть захиралари, шунингдек, бошқа турдаги қазилма ёқилғиларнинг чекланганлиги замонавий халқаро муносабатлар, дунёнинг иқтисодий ва илмий-техника тараққиётига катта таъсир кўрсатади. Глобал миқёсда углеводород ресурсларининг етишмаслиги билан боғлиқ бўлган таҳдид ва дилеммалар доираси жуда кенг. Бу жаҳон иқтисодиётининг замонавий модели ва халқаро муносабатларда арзон ёқилғили омилига боғлиқ. Масалан, углеводородлар нархининг кўтарилиши ёқилғи нархининг ошишига олиб келади, бу маҳсулотнинг етказиб бериш транспорт харажатларининг ошиши демакдир. Ҳозирги жаҳон иқтисодиёти ишлаб чиқариш ва истеъмол асосий марказларининг бир-биридан узоқ масофалар ажратиш туриши, хусусан, Шимолий Америка ва Европа бозорлари билан Шарқий ва Жануби-Шарқий Осиё ўртасидаги масофанинг узунлиги бу жиҳатдан кам аҳамиятли эмас кўринади². Натижада, бу, бир томондан давлатларнинг сиёсий, иқтисодий-

¹ World Energy Outlook – 2011: International Energy Agency (www.iea.org), International Energy Outlook 2011: U.S. Department of Energy (www.iea.org), BP Energy Outlook 2030, January 2011 (www.bp.com).

² Rubin J. Why your world is about to get whole lot smaller: oil and the end of globalization/J. Rubin – Random House, 2009.

дипломатик саъй-ҳаракатлари, ҳарбий-сиёсий блоklar ва интеграциялашув бирлашмаларини оқилона нархларда узлуксиз энергия таъминотини таъминлаш, ва бошқа томондан эса, илмий-техникавий фаолиятни рағбатлантириш ва кучайтиришга олиб келади.

Ҳозирги кунгача аниқланган энергетика ресурслари 40 йилдан ортиқ талабни қондириш учун етарли. Табиий газнинг салоҳияти анча юқори: фақат аниқланган захиралар 180 триллион куб метрдан ортиқ бўлиб, ҳозирги ишлаб чиқариш суръатларида 60 йилдан ортиқ вақтга етиши мумкин. Аммо, бугунги кундаги ресурсларга бўлган талабнинг ортиб бориши шароитида етарли даражада ривожланиш борасидаги прогнозлар ижобий эмас. Мавжуд конларда ишлаб чиқаришнинг камайиши 6,7% ни ташкил этиб, узок муддатли истиқболда ушбу тенденция энергия майдонларининг ўртача ҳажмини пасайиши ва ишлаб чиқариш ҳажмининг 8,5 фоизга пасайиши билан давом этади. Бундан ташқари, энергия ресурсларини қазиб олишга сарфланадиган харажатлар ўсиши кузатилади, бу асосан тоғ-кон каби мураккаб ишлаб чиқариш шароитларига эга бўлган майдонларни ишга тушириш билан боғлиқ. Тавсия этилаётган янги манбалар оғир кон қазилма шароитларига эга (масалан, Арктикада) ҳудудларда жойлашганлиги ва янги технологияларни жорий этиш учун вақт талаб этилишини ҳисобга олсак, ушбу тенденция узок муддатли истиқболда давом этишини таъкидлаш мумкин. Шундай қилиб, келгуси 20 йил ичида янги конларни излаш ва ривожлантириш, ресурслар нархининг қандай бўлишини прогноз қилиш қийин¹. Бу геология-разведка ва ишлаб чиқаришга инвестицияларни кўпайтириш зарурлигини англатади. Энергетика соҳасининг 2030 йилгача инвестицияларга бўлган жами эҳтиёжлари тахминан 17 триллион доллар ёки йилига 350 миллиард долларни ташкил этиши мумкин. Миллий компаниялар ва ишлаб чиқарувчи мамлакатларнинг ёқилғи-энергетика комплексига бўлган аҳамияти ва протекционизмнинг ортиши инвестицияларнинг пастлиги хавфини оширади. Шу боисдан, геология-разведка ва ишлаб чиқаришга инвестицияларни йўналтириш энергетика соҳаси ва бутун жаҳон иқтисодиёти олдидаги энг муҳим муаммолардан биридир.

Шу муносабат билан импортёр ва экспортёрлар ўртасида энергия хавфсизлигини таъминлаш борасидаги ёндашувларида сезиларли фарқлар мавжудлигига эътибор қаратиш лозим. Бу ҳолат инвестицияларни қисқариши хавфини кучайтиради. Бироқ сўнгги йилларда “харажатлар ва хавф-хатарни адолатли тақсимлаш” ғоялари инобатга олиниб, барча томонлар – истеъмолчилар, етказиб берувчилар ва транзит мамлакатлар манфаатларини халқаро ҳуқуқий механизмлардан фойдаланган ҳолда мувофиқлаштириш илгари сурилмоқда². Импорт қилувчи давлатлар энергия ресурсларини иқти-

¹ Key world energy statistics –[Электрон ресурс] // Халқаро энергетикф агентлиги: [web-сайт]. http://www.iea.org/textbase/nptoc/key_stats.pdf, <http://www.energyland.info/news-show-17314>

² Конопляник А.А. Договор к Энергетической хартии – правовая основа энергетического сотрудничества: (ДЭХ и проблемы транзита энергоресурсов) – М.: МГИМО(У), 2003;

содиётнинг зарур ўсиш суръатларини сақлаб қолиш учун етарли бўлган шароитларда ва ҳажмда етказиб бериш кафолатига эга бўлиши керак. Етказиб берувчи мамлакатларда ёқилғи-энергетика тармоғини кенгайтириш учун талаб ва даромад кафолати етарли бўлиб, келиб тушган маблағларнинг катта қисми давлат томонидан тасарруф этилиши, иқтисодиётнинг ноишлаб чиқариш тармоқларини ривожлантириш учун қайта тақсимланиши зарур.

Шундай қилиб, арзон нефть масаласи ва унга эгалик қилиш ҳукуқи халқаро муносабатларнинг ўзгарувчан тизимини ташкил этувчи омиللардан бири бўлиб қолади ва тобора муҳим аҳамият касб этиб боради, уни назорат қилиш учун курашда янги акторлар иштироқи фаоллашади.

2) Нефть ва бошқа углеводород ресурсларининг чекланганлиги давлатларнинг ташқи манбаларга қарамлигини кучайтиради. Бу захиралар нотекис тақсимланган бўлиб, дунё нефть захираларининг 61 фоизи Яқин Шарқ минтақасида; газ захираларининг 56 фоизи Россия, Эрон ва Қатарда жойлашган. Европа мамлакатларига (Россия ва МДХ мамлакатлари бундан мустасно) дунёдаги нефть захираларининг атиги 1,4 фоизи ва газнинг 3,2 фоизи тўғри келади.

Шу жиҳатдан бу борада иқтисодиётдан кўра сиёсий компонент устунлик қилади. Углеводород ресурсларини дунё бўйлаб нотекис тақсимланганлиги, асосий истеъмол марказларининг асосий ишлаб чиқариш марказларидан узокда жойлашганлиги энергетик вазиятни янада бекорорлаштиради. Бундан ташқари, энг йирик истеъмолчилар асосан Ғарбий Европа ва Шимолий Америкада жойлашган диверсификацияланган пост-индустриал иқтисодиётга эга бўлган демократик давлатлардир. Шу билан бирга, асосий энергия экспортёрлари орасида хом ашёга асосланган иқтисод ва нодемократик сиёсий тизимга эга ривожланаётган мамлакатлар устунлик қилади. Бу жиҳат энергия хавфсизлиги муаммосининг сиёсий-мафкуравий аҳамиятини белгилайди.

Шу нуқтаи назардан, нефть ва газ соҳасидаги жиддий таркибий ўзгаришларга эътибор қаратиш лозим. Экспорт қилувчи мамлакатларнинг ривожланган давлатларга қарамлик ҳолати бу мамлакатларда миллий нефть ва газ компанияларини мустаҳкамлаш тенденцияси билан мустаҳкамланди.

Углеводородлар захирасига эга бўлган кўплаб мамлакатларда геология-разведка ва ишлаб чиқариш соҳасида миллий компаниялар устунлик қилмоқда, хорижий компанияларнинг фаолияти эса, камроқ даражада бўлса ҳам чекланган. Кўпгина ғарб компаниялари аллақачон ресурсларни ишлаб чиқаришни кенгайтириш билан боғлиқ қийинчиликларни бошдан кечирмоқда ва бу жараён узок вақт давом этиши мумкин. Бугунги кунда Ғарб мамлакатларининг йирик компаниялари жаҳон нефтининг тахминан 40 фоизини ва

Селиверстов С. С. Энергетическая безопасность Европейского союза (международно-правовые аспекты) – М.: Издательский Дом «Финансовый контроль», 2007; Кавешников Н. Ю. Взгляд с разных концов трубы [Электронный ресурс] // Журнал «Мировая энергетика»: [web-сайт]. <http://www.worldenergy.ru/mode.1369-id.28208-type.html>.

газ ишлаб чиқаришнинг 50 фоизидан озроқ миқдорини назорат қилмоқда; 2030 йилга келиб, уларнинг улуши мос равишда 35 ва 40 фоизга камайиши мумкин.

3) Юқорида айтилганидек, геосиёсий ўлчовнинг аҳамияти, “энергетик мотивлар”нинг давлатлар ташқи сиёсат курсини шакллантиришга таъсири ва сиёсий тебранишларнинг айрим мамлакатлар ва минтақаларнинг ёкилғи-энергетика комплексига таъсири нуқтаи назаридан ортиб бормоқда.

Ўнлаб йиллар мобайнида АҚШ дунёнинг “энергия жиҳатидан муҳим” минтақаларида ҳарбий ҳозирликни таъминлаш учун катта миқдордаги маблағларни инвестиция сифатида киритмоқда. Сўнгги йилларда етакчи давлатлар ҳарбий харажатларни оширишга ва халқаро келишмовчиликлардан ўзларининг энергия мақсадларига эришиш учун фойдаланаётганликларини кузатиш мумкин. Масалан, Яқин Шарқ ва Африкадаги “энергияга бой” мамлакатларда Пекин, Токио, Деҳли ва Сеулнинг фаоллашуви, Хитой Ўрта Шарқдаги “миллий манфаатлар”ни ҳимоя қилиш учун “янги тарихий вазифаларни” амалга оширишни назарда тутувчи ҳарбий доктринани эълон қилганлиги бунга яққол мисол бўла олади. Бу ўз навбатида мамлакат учун нефть етказиб беришнинг халқаро денгиз йўллари хавфсизлигини таъминлашни назарда тутди. Ҳарбий тузилмалар билан яқиндан алоқага эга бўлган RAND¹ таҳлилий марказининг маълумотларига кўра, ҳозирги кунда Хитойда 29 та сув ости кемаси мавжуд бўлиб, 2002 йилда уларнинг сони саккизта эди. Бироқ, жаҳон иқтисодиёти ва халқаро муносабатларни глобал мафкурасизлаштиришга олиб келадиган янги тенденция ҳисобга олинса, ХХI аср “дипломатик фронтлари”нинг йўналишлари ўтган асрдаги, шу жумладан сўнгги ўн йилдагидан ўзгача фарқ қилади ва бу жараёнда энергия омили шубҳасиз муҳим рол ўйнайди². Шундай қилиб, нафақат геосиёсий омилларнинг энергияга бўлган таъсирини, балки акс таъсирни ҳам таъкидлаш мумкин. Албатта, бу жаҳон иқтисодиёти ва дипломатиясини мафкурасизлаштириш жараёнининг кучидан кўра кўпроқ сезилади.

4) Энергия олиш учун дипломатик курашнинг “ҳаракатлантирувчи кучлари”дан бири ривожланаётган мамлакатларнинг (Хитой, Ҳиндистон ва бошқалар) тез ўсаётган эҳтиёжлари билан бирга давом этаётган “энергия қашшоқлиги” дир. Энергия манбаларини назорат қилиш истаги нафақат рақобатбардош устунликка эга бўлиш, балки миллий иқтисодиётнинг долзарб эҳтиёжларини ҳам англатади. Ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларда бу асосан ишлаб чиқариш ва истеъмол ўсиш суръатлари эҳтиёжларини етарли даражада таъминлашдан иборат. Ривожланган мамлакатларда иқти-

¹ RAND (Research and Development) – Американинг нодавлат ташкилоти бўлиб, АҚШ ҳукумати қуролли кучлари ва тегишли ҳарбий ташкилотлар учун буюртмалар асосида ишлайдиган стратегик тадқиқотлар маркази (<http://www.rand.org>).

² Деденкулов А.В. Проблема энергетической безопасности в начале ХХI в.: вызовы и возможности //Свежий взгляд. (<http://imi-mgimo.ru/ru/svezhij-vzglyad.html>).

содий ўсишнинг энергия интенсивлиги анча паст бўлиб, яқин келажакда у тўлиқ нолга тенг бўлиши мумкин. Ривожланаётган мамлакатлардаги демографик ва иқтисодий ўсиш суръати шунчалик улканки, уларнинг ўсиб бораётган энергия эҳтиёжлари ва уни қондиришга қаратилган дипломатик фаолиятнинг кучайиши халқаро муносабатларнинг тизим яратувчи омилларидан бирига айланмаслиги мумкин эмас.

Бу ёнилғи-энергетика соҳасини ривожлантириш сиёсати ва стратегиясида тегишли тузатишларни талаб қилиши тайин. Жаҳон энергетика бозорида катта фарқлар ортиб бормоқда: бугунги кунда ривожланган капиталистик мамлакатларнинг нисбатан кичик аҳолиси энергиянинг “арслон улуши”ни истеъмол қилса, ривожланаётган мамлакатларда юз миллионлаб одамлар энергетик қашшоқлик шароитида кун кечиришга мажбур бўлмоқда. Бундан ташқари, 2011 йилги “Араб баҳори” воқеалари каби ички сиёсий вазиятнинг кескинлашуви шароитларида энергия ресурсларига бой мамлакатларнинг авторитар тузулмалари томонидан табиий ресурслардан фойдаланишни янада кенгайтириш, аҳолининг иқтисодий фаровонлигини ошириш йўли билан ҳокимиятни сақлаб қолишга бўлган уринишлар ортиши мумкин. Ички истеъмолнинг ўсиши углеводородларнинг энг йирик импортёрлари (Хитой, Ҳиндистон) ва шунингдек, келажакда экспортёр бўлган мамлакатларда ҳам (Саудия Арабистони) юз беради. Иккала ҳолатда ҳам, бу халқаро муносабатларнинг энергетика масалалари ва “эски” истеъмол марказларининг позицияларининг заифлашуви билан боғлиқ зиддиятларни кучайтириб энергетика алоқаларининг сиёсийлашувига олиб келади.

5) Атроф-муҳит, хусусан, иқлим масалалари сўнгги йилларда халқаро муносабатлар кун тартибида катта сиёсий ва иқтисодий аҳамиятга эга бўлди. Таъкидлаш жоизки, “экологик ва иқлимий мотив” нафақат тегишли элитанинг сиёсий ва иқтисодий қарорларида, балки юз миллионлаб инсонларнинг кундалик ҳаётида ҳам кузатилмоқда. Биринчидан, иқлим масалаларининг глобал масштабдаги долзарблиги тобора ортиб бормоқда. Иккинчидан, иқлим сиёсатининг кўплаб қоидалари ҳукуматларнинг сиёсий ва иқтисодий мажбуриятларига айланди. Муқобил энергия манбаларининг ривожланиши иқтисодий фаолиятнинг муҳим истиқболли йўналиши бўлиб, бошқа соҳалар қаторида сиёсий, технологик, ҳарбий-техникавий ва нихоят “имидж” тамойилларини таъминлайди. Шу билан бирга, яқин келажакда энергия технологиялар пойгасининг муҳим элементи ва глобал рақобатбардошликнинг асосий омилларидан бири бўлиб қолади.

6) Ҳозирги вақтда энергия ресурсларининг экологик хавфсизлиги муҳим масалалар тоифасига айланди ва қайта тикланадиган энергия ва ноанъанавий ёнилғиларни ривожлантириш истиқболларига алоҳида эътибор қаратиш лозим. XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб қайта тикланадиган энергия технологияларидан кенг фойдаланиш бошланган бўлса, бунда индикатив, мунтазамлик мавжуд: ҳар ўртача эллик йил мобайнида янги энергия

манбаи пайдо бўлиб, 40-50 йилдан кам бўлмаган даврда муҳим даражада ривожланишга эришади ва энг асосийси, энергиянинг асосий манбаига айланади. “ExxonMobil”га кўра 2030 йилгача ҳам “энергия ва технологияда эволюцион ўзгаришлар” давом этади¹.

Бугунги кунда технологиянинг таъсири ёқилғи-энергетика соҳасининг кўпгина қисмларида – энергия ресурсларини қазиб олиш, уларни ташиш, қайта тикладиган энергия манбаларидан фойдаланиш ва энергияни тежашга йўналтирилган.

Атом энергетикасини ривожлантириш, ҳатто “Фукусима ҳалокати”дан кейин ҳам энг истиқболли соҳалардан бири бўлиб қолмоқда. Шу билан бирга, экологлар бахтсиз ҳодисаларнинг ҳалокатли оқибатлари ва радиоактив чиқиндиларнинг утилизацияси ва сақлаш масалалари хусусида ташвишдалар. Бироқ, тўғридан-тўғри истёмоли нуқтаи назаридан атом электростанциялари экологик тоза энергия манбаи саналади.

Кўриниб турибдики, ядро энергетикаси, глобал иқлим сиёсати ва Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг иқлим ўзгариши бўйича асосий конвенцияси талабларига жавоб беради. Ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар ёқилғи-энергетика комплексида кам углеродли технологиялар сифатида атом энергияси етакчилик қилиши мумкин. Бу қатор йирик мамлакатларда энергетикани ривожлантириш режалари билан тасдиқланган атом станцияларининг салоҳиятини оширишни англатади. Ҳиндистон атом станцияларининг энергия балансидаги улушини ҳозирги 3 дан 25 фоизгача оширишни режалаштирмоқда. IEA маълумотларига кўра, 2030 йилга бориб, бу мақсад учун дунё миқёсида 200 миллиард доллар ажратилади.

Бошқа паст-карбонли технологиялар ва муқобил энергия технологиялари – гибрид автомобиллар ва электр транспорт воситалари, қуёш, шамол, геотермик энергия, биоэнергия юқори даражаларда ривожланмоқда. Даромад ва харажатларнинг динамикаси нуқтаи назаридан бугунги кунда энг истиқболли соҳа шамол энергетикаси ҳисобланади.

Юқорида таъкидланганларни ҳисобга олган ҳолда, энергетика хавфсизлиги масалаларининг глобал кун тартибида муҳимлиги келгуси 20 йилда ортиши кутилмоқда. Бу жараён:

– энергетика хавфсизлигининг экологик жиҳатларига эътиборни кучайтиради;

– энергетика дипломатиясининг иқтисодиёт, сиёсат, геосиёсат билан алоқалари мустаҳкамланишини талаб этади;

– етказиб берувчилар ва транзит мамлакатларга таъсир кўрсатиш бўйича рақобатдаги ҳукуматларнинг кўп йўналишли ҳаракатлари, шунингдек, ресурс базаси, етказиб бериш йўналишлари ва технологияларини назорат қилишни кучайтиради.

¹ Outlook For Energy: A View to 2030/ Exxon Mobil: <http://www.exxonmobil.com/Corporate/Files/news_pub_eo_pdf>

Юқоридаги омилларга яна ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар ўрта-сида жаҳон энергетикаси соҳасидаги барқарорликни оширишга қаратилган глобал мулоқотни фаоллаштириш, ўзаро манфаатли ечимлар излашни кириштириш мумкин. Бироқ, сўнгги халқаро-сиёсий жараёнлар, АҚШ ва Европа Иттифоқининг Эрон ва Сурияга қарши нефть эмбаргосини жорий қилиш кампанияси импорт қилувчи давлатлар томонидан “энергия шантажи” қўлланилаётганлигидан дарак беради. Шу билан бирга, расмий Пекиннинг санкцияларни қўллаб-қувватлашдан воз кечиши ва Деҳлининг эҳтиёткорликдаги позицияси (Хитой ва Ҳиндистон Япония ва Жанубий Корея билан биргаликда Эрон нефть экспортининг қарийб 50% ини ташкил этади) яқин келажакда глобал ва минтақавий миқёсдаги ўзгаришларнинг чуқурлашувини намоён этимоқда.

Глобал энергетика соҳасидаги ҳамкорлик истеъмолчи, ишлаб чиқарувчи ва транзит мамлакатлар манфаатларини мувофиқлаштирадиган универсал тартибга солиш механизмини яратишни талаб қилади. Тегишли механизм давлатларнинг иқтисодий ривожланишининг турли даражаларини ҳисобга олмоғи зарур.

Глобал миқёсда энергия хавфсизлигини таъминлашнинг муҳим халқаро-ҳуқуқий муаммоларидан бири энергетика бозорида давлатларнинг иқтисодий мақомини аниқлаш ва кўп босқичли иқтисодий ривожланишни ҳисобга олган ҳолда амалга оширишдан иборатдир¹. Янги халқаро сиёсий-иқтисодий тартибга мувофиқ қазиб олиш, транзит ва импорт қилувчи давлатларнинг манфаатларини мувофиқлаштириш энергия хавфсизлигининг халқаро ҳуқуқий тамойиллари асосида амалга оширилиши мумкин.

Замонавий халқаро муносабатларда энергетик хавфсизлигига тегишли қуйидаги принциплар тизими мавжуд: энергия ресурслари устидан давлат суверенитети принципи; энергия самарадорлиги ва атроф-муҳит муҳофазаси принципи; энергия ресурсларини ташишда эркинлик принципи; энергия ресурслари савдосини эркинлаштириш тамойили. Юқорида баён этилганлар асосида янги, аниқ, ихтисослашган принциплар шакллантирилиши мумкин.

Энергия муаммоларининг глобал характери, уларнинг сиёсийлашуви, энергетика омилини бугунги кунда давлатлар ташқи сиёсатининг муҳим таркибий қисмига айлантирмоқда.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, хулоса қилиш керакки, глобал энергетика хавфсизлиги бир давлат ёки бир минтақа эмас, балки жаҳон миқёсидаги муаммоларга айланди ва халқаро даражадаги мувофиқлаштирилган комплекс чора-тадбирлар пакетини талаб қилади. Глобал энергия хавфсизлиги жаҳон ва алоҳида мамлакатларнинг динамик ривожланиши нуктаи назаридан муҳим аҳамиятга эга ва уни таъминлашда қуйидаги устувор вазифаларни ҳал этиш муҳимдир:

¹ Culter R.M. Cooperative Energy Security in the Caspian Region: A New Paradigm for Sustainable Development? //Global Governance. – 2006. – Vol.5 – No 2. – P. 251–271.

1. Энергия хавфсизлиги нуктаи назаридан рағбатни кучайтирадиган механизмлар (эгаллик ҳуқуқи, эркин бозор, энергия тежаш тизими, қонунлар устуворлиги ва бошқалар) ривожланиши керак.

2. Технологиялар соҳасида инновацион фаолиятни жадаллаштириш, ўзаро ҳамкорлик ва ахборот алмашинувини ривожлантириш зарур.

3. Жаҳон энергетика хавфсизлиги нуктаи назаридан тобора ўсиб бораётган глобал энергия талабини таъминлаш учун қўшимча инвестицияларни йўналтириш муҳим.

4. Дунёда ҳанузгача ҳам экспортёрлар, ҳам энергия импортёрларининг манфаатини таъминлайдиган, глобал энергетика муаммоларини ҳал қилиш бўйича ихтисослашган ваколатли аъзоликка эга кўп томонлама ташкилот мавжуд эмас. Бундай ташкилотнинг яратилиши, биринчи навбатда, транс-миллий корпорациялар учун, кейин эса ривожланаётган мамлакатлар, углеводород хомашёсини ишлаб чиқарувчилар учун манфаатсиз эди.

5. Халқаро энергетика хавфсизлигини таъминлашнинг асосий мақсади сайёрамизнинг энергия ресурс базасини сақлаб қолиш бўлиши керак.

6. Энергия ресурсларини тақсимлашнинг ўзига хос механизми ишлаб чиқилиши зарур. Шу билан бирга, ушбу механизм етказиб берувчилар ва истеъмолчилар ўртасида мавжуд бўлган таъминот ва ҳисоб-китоб тизимини такрорламасдан, балки, халқаро энергетика хавфсизлигини таъминлаш муаммосининг глобал жиҳатларини ҳисобга олган ҳолда уни тўлдириши керак.

Давлатларнинг халқаро энергетика хавфсизлигини таъминлаш соҳасидаги ҳамкорлиги алоҳида халқаро-ҳуқуқий тартибга солишни талаб қилади. Бугунги кунда ушбу соҳадаги ҳамкорликни халқаро тартибга солиш тизимли характерга эга эмаслиги боис мураккаблашади. Жаҳон энергетика муаммоларини чуқурлашуви ва уларни бартараф этиш зарурати халқаро ҳамжамият-ни бу соҳадаги асосий тамойил ва меъёрларни такомиллаштириш ва ягона энергетика ҳуқуқий майдонини шакллантиришга мажбур қилади. Бу, ўз навбатида, давлатларнинг савдо-молиявий ва молиявий-энергетика муноса-батлари барқарор ривожланиши учун халқаро энергетика хавфсизлигини таъминлашга қаратилган ҳамкорликка ўтишини тақозо қилади.